

Tudományos kutatók folyóirat-olvasási szokásai három korszakon keresztül

Az első elektronikus tudományos folyóiratok 1990–1993 között jelentek meg CD-ROM-on, illetve online. Ebben a *korai* szakaszban mind a kutatók, mind a kiadók kételkedtek az új formátum minőségében és fenntarthatóságában. A Los Alamos National Laboratory preprint archívumának sikere, valamint a Mosaic és a világháló térhódítása azonban a tudományos kiadás minden résztvevőjét meggyőzte az elektronikus folyóiratok jövőjéről. Az ebben a korszakban végzett könyvtárhasználati és olvasói felmérések közül a szerzők két amerikai egyetem (a John Hopkins Egyetem és a Tennessee-i Egyetem), valamint 8 vállalat kutatóinak válaszait használták fel a jelen tanulmányban (862 válasz).

A középső, *kibontakozási* szakaszban (az 1990-es évek végétől napjainkig) a legtöbb tudományos folyóirat már elektronikusan is megjelenik, és a könyvtárak vagy a nyomtatott változat kiegészítéseként, vagy azok helyett szerzik be őket. Az egyéni folyóirat-előfizetések mellett felvirágoznak az aggregátori adatbázisok és a közös licenclés céljából létrehozott könyvtárkonzorciumok. A hagyományos folyóiratok mellett alternatív forrás helyek is megjelennek. A preprint adatbázisok publikálás előtt álló cikkeket tesznek hozzáférhetővé, de tartalmazhatják a végleges, megjelent változatot (postprint), valamint nem publikálásra szánt cikkeket is. Egyes cikkek szerzői honlapokon is megjelenhetnek, az egyetemek pedig saját archívumot hozhatnak létre a Nyílt Archívumok Kezdeményezés (Open Archives Initiative = OAI) szabványainak segítségével. Az ehhez a korszakhoz tartozó adatok a Tennessee-i Egyetem, az Oak Ridge National Laboratory és a Drexel Egyetem kutatói között 2000–2002-ben végzett felmérésből származnak (235 kutató).

A *fejlett* szakaszban új, komplex információforrások jelennek meg egy-egy adott kutatási terület lefedésére, mint például az Amerikai Csillagászati

Társaság (American Astronomical Society = AAS) és a University of Chicago Press együttműködése a NASA által támogatott Astrophysics Data System (ADS) továbbfejlesztésére. A szolgáltatást könnyen kereshető bibliográfiai adatbázis, a szakirodalom 1800-as évekig visszamenő teljes szövegű lefedettsége, és kiterjesztett csatolási lehetőségek jellemzik (oda-vissza hivatkozások, numerikus adatok, mozgó grafikák), amely egy komplex szabvány- és protokollrendszer segítségével válik elérhetővé a tudósok számára. A rendszer jól működik, és más tudományterületek számára is példaként szolgálhat, ezért a harmadik szakaszban vizsgált csoportot (2001–2002) az AAS kutatói alkotják (508 válasz).

A tanulmány a következő szempontokból vizsgálja a tudósok olvasási szokásainak változásait a három szakaszon keresztül: az elolvasott cikkek mennyisége, hasznossága és értéke; a cikkek forrásai; a cikkek formátuma; hogyan értesülnek a cikkekről a kutatók; valamint a cikkek kora. A felmérések során a kutatóktól megkérdezték, hány tudományos cikket olvastak az elmúlt hónapban. A további kérdések esetében a „kritikus véletlen” (critical incident) módszert alkalmazták, vagyis a válaszadóknak nem általában, hanem a legutóbb olvasott konkrét cikkekre vonatkoztatva kellett válaszolniuk. A konkrét esetre való visszaemlékezés pontosabb válaszokat eredményez, mintha a tudósok általános véleményüket fejezték volna ki olvasási szokásaikkal kapcsolatban.

Használat, hasznosság és érték

Az elolvasott tudományos szakirodalom mennyisége egyértelműen nőtt a három fejlődési szakasz során, bár ez részben azzal is magyarázható, hogy a harmadik szakasz válaszadói fizikusok voltak. A kutatókat ezután arról kérdezték, milyen célból olvasták a legutóbbi cikket. Az olvasás elsődleges

célja mindhárom szakaszban a kutatás volt, ezt követte a tájékozódás, a publikálás és az oktatás. A harmadik szakaszban megkérdezett csillagászok és fizikusok esetében különös hangsúllyal emelkedik ki a kutatás. A cikkeknek az olvasás céljához viszonyított hasznossága hasonlóan nagy maradt a három szakaszon keresztül (különösen a kutatáshoz felhasznált információ esetében), és a cikkek 25-30%-a „nélkülözhetetlennek” bizonyult. A cikkekben talált információ értékét azzal mérték, mennyit fizetnének a tudósok a cikkért, és mennyi időt fordítottak a cikk elolvasására. Az elolvasott anyag így megállapított értéke stabilnak mondható, tehát úgy tűnik, az új technológiák térhódítása egyelőre nem hoz tartalmi jellegű változást a tudományos kiadásban. Az elolvasott cikkek mennyiségének növekedése mégis jól jelzi az új információforrások növekvő hasznosságát és jelentőségét a kutatók számára.

Hol találják a tudósok a cikkeket?

A szerzők a következő forráshely-kategóriákat használták: egyéni előfizetés (nyomtatott és elektronikus), könyvtári előfizetés (nyomtatott és elektronikus), nem előfizetésből származó cikk (preprint, folyóiratcikk-archívum – ami itt az Astrophysics Data System használatára korlátozódik –, kolléga által adott cikk, könyvtárközi kölcsönzés és dokumentumszolgáltatás, szerző honlapja és egyéb). A három szakaszon keresztül az egyéni előfizetések aránya a korai szakaszhoz képest egyharmadára csökkent. A könyvtári előfizetésű folyóiratok használatának aránya valamelyest nőtt, de míg a korai szakaszban az elektronikus folyóiratok használata a nyomtatotthoz viszonyítva csak 0,9% volt, addig a második szakaszban ez az arány 20%-ra, a harmadikban pedig 87,3%-ra nőtt. A saját előfizetések csökkenését mintegy ellensúlyozza az egyéni elektronikus cikkekhez való hozzáférés. A harmadik szakasz speciális csoportjának válaszai a preprint archívumok használatának ugrásszerű emelkedését mutatják, ami valószínűleg az arXiv.org e-print szerver Astroph nevű adatbázisának megjelenésével függ össze. A NASA által támogatott Astrophysics Data System teljes szövegű archívumának használata az összes elolvasott cikk 10,2%-át képviseli a harmadik szakaszban. A könyvtárközi kölcsönzés, valamint a kollégáktól beszerzett cikkek aránya a harmadik szakaszban jelentős visszaesést mutat. A szerzői honlapok használata továbbra sem terjed jelentős mértékben, használatuk az összes elolvasott cikk

mennyiségét tekintve még a harmadik szakaszban is csak 0,8%-ot tesz ki.

Az elolvasott cikkek formátuma

Mint az eddigiekből is kiderült, az elektronikus forrásokból származó olvasmányok aránya jelentősen nőtt: 0,3% volt a korai szakaszban, 38,8% a középső szakaszban, és 79,5% a fejlett szakaszban. A válaszokból azonban kiderül, hogy a folyóiratok friss számainak böngészésére a tudósok ma is a nyomtatott formátumot részesítik előnyben.

Hogyan értesülnek a tudósok a cikkekről?

A kutatók a következő három hagyományos módon találnak rá az őket érdeklő cikkekre: a legfrissebb szakirodalom böngészése során; a szakirodalomban való információkeresés során; valamint hivatkozások útján, és más kutatók ajánlása nyomán. A felmérésekből kiderül, hogy a fejlett technológiák eredményeképpen a tudósok kevésbé gyakran lapozzák át az egyéni folyóiratokat, viszont több időt töltenek online adatbázisokban való kereséssel. Az online keresések aránya 8,5% – 14,4% – 39% a három időszakon keresztül. Ez azzal is magyarázható, hogy a tudósoknak egyre kevesebb lehetőségük van egyéni folyóirat-előfizetésekre. A kollégák által ajánlott cikkek aránya viszonylag állandó maradt. Érdekes, hogy a hivatkozások által azonosított cikkek aránya nőtt (az összes találat 5,6%, 12,8%, illetve 16% a három szakaszon keresztül), ami a fejlett keresőrendszerek hivatkozáscsatolási funkcióinak sikerét mutatja. A tájékozódás és háttérkutatás céljából történő információszerzésre viszont továbbra is az egyéni folyóiratok átlapozása a jellemző.

Az elolvasott cikkek „kora”

A cikkek kora meglepő módon hasonló arányokat mutat a három szakaszon keresztül, sőt korábbi kutatásokból az derül ki, hogy ez az arány az 1960-as években is ilyen volt. Az egy évnél nem régebbi cikkek aránya 65,2% – 68,8% – 63,8% volt a három korszakon keresztül. Az elolvasott cikkek 10-13%-a volt 5 évnél régebbi, és ezeket nagyrészt könyvtári gyűjteményekben találták online adatbázisok keresése során, vagy hivatkozások útján. Vagyis az információforrások fejlődése nem

változtatja meg az olvasási szokásokat a cikkek korát illetően, de kétségtelen, hogy az új technológiákkal a régebbi cikkeket is elektronikus formában, jóval kevesebb idő alatt lehet megtalálni. A válaszokból kiderül, hogy a tudósok a keresés eredményeképpen fellelt régebbi cikkeket értékesebbnek tartják a frissen publikáltaknál, amelyeket tájékozódás és ismereteik szinten tartása céljából leginkább böngészés útján találnak meg.

Összegzés

A felmérések eredményei rávilágítanak arra, hogy a könyvtárak által előfizetett információforrások továbbra is a tudományos cikkek fontos lelőhelyei, különösen a régebbi cikkeket illetően. Bár a könyvtári állományból származó cikkek aránya az olvasott cikkek összességéhez viszonyítva mérsékel-

ten emelkedett a három szakaszon keresztül, a könyvtárban fellelt cikkek egy kutatóra jutó mennyisége jelentős növekedést mutat: 41 – 78 – 112 cikk. A tudományos kiadók folyóiratai megőrizték fontos szerepüket a kutatásban. A saját és könyvtári folyóirat-előfizetésekből származó egy főre jutó cikkek száma 87 – 134 – 148 volt a három fejlődési szakaszon át. A csillagászati terület új információ forrásainak sikere pedig azt mutatja, hogy a bővített funkciók, a szakirodalom retrospektív konverziója és a különböző információrendszerek integrálása tovább növeli a szakfolyóiratok használatának fontosságát.

/TENOPIR, Carol–KING, Donald W.–BOYCE, Peter et al.: Patterns of journal use by scientists through three evolutionary phases. = D-Lib Magazine, 9. köt. 5. sz. 2003. 14 p. <http://www.dlib.org/dlib/maj03/king/05king.html/>

(Balogh Anna)

A tanmenethez igazodó elektronikus forrás-összeállítások

Az egyes oktatók kívánsága szerint összeállított és rendelkezésre bocsátott, a tanmenethez kapcsolódó forrás-összeállításokról (nevezzük a továbbiakban őket *kurzusgyűjteményeknek*, angolul *electronic reserve*) a *Journal of Interlibrary Loan, Document Delivery & Information Supply* c. folyóirat 2003. 1. számában részletes útmutató jelent meg. A következőkben a segédlet 4. és 5. fejezetét ismertetjük röviden.

A szerzői jog és a méltányos használat

A szerzői jog fogalmának és alapvető kérdéseinek felvetésével kezdődik ez a fejezet. Megjegyzendő, hogy végig az USA szerzői jogával és gyakorlati alkalmazásával foglalkozik, mert – ahogy a későbbiekben rámutat – nincs nemzetközileg érvényes szerzői jog, hanem minden állam a maga körülményei között, saját jogszabályaival rendezi a kérdést, természetesen a nemzetközi irányelvek és megállapodások alapján. (Az USA maga is 1989-ben csatlakozott a Berni Egyezményhez.)

Az alapelvek tisztázása után következik az amerikai szerzői jog történetének rövid áttekintése. A szerzői jog az alkotmányon alapszik, s az első idevágó törvényt 1790-ben alkották meg. A jelenlegi gyakorlatot az 1976-os törvény szabja meg, amelyet azonban több ízben módosítottak (1988, 1992, 1998).

Ennek következtében a szerzői jogvédelem időtartama nem egységes a különféle időpontokban megjelent publikációkat illetően; mindenesetre az 1978 után megjelent művekre vonatkozóan 70 év, az utolsó szerző halálától számítva.

Fontos, hogy a nyilvános szektorba tartozó művekre nem terjed ki a szerzői jogvédelem (pl. alkalmi beszédek és előadások, amelyeket nem rögzítettek, a köztulajdont képező információkat tartalmazó művek, s azok a művek, amelyek szerzői jogvédelme lejárt). A kormányzat által kibocsátott anyagok is ide tartoznak, ha egyéb rendelkezés nem korlátozza hozzáférhetőségüket. Viszont ha egy magánszférában keletkezett mű – engedéllyel – bekerül egy kormányzati kiadványba, még nem kerül ki a szerzői jog hatálya alól.

A szerzői jogban rögzített, méltányos használat fogalma megengedi, hogy korlátozott példányszámban és meghatározott használói kör számára másolatokat készítsenek a műről a szerzői jog tulajdonosának engedélye nélkül. Így kritikai célból, kommentálásra, oktatásra, tudományos és kutatási célra, újabban archiválásra is. Ezen az alapon lehetséges másolatokat készíteni iskolai osztályok és felsőoktatási hallgatói csoportok számára; a törvény nem határozza meg, mi másolható, és hány példányban. Ennek eldöntéséhez négy tényezőt kell figyelembe venni: